

પશુપાલનનો સંવેદનશીલ તબક્કો: વિચાર

ડૉ. પલક પી. વૈધ^૧, ડૉ. પ્રીત એચ. શાહ^૨, ડૉ. મીત એમ. શર્મા^૩

^૧M.V.Sc. (Animal Nutrition), ^૨વેટરનરી કોલેજ, કામધેનુ યુનિવર્સિટી, જૂનાગઢ,

^૩વેટરનરી કોલેજ, કામધેનુ યુનિવર્સિટી, ભુજ-કચ્છ

[DOI:10.5281/ScienceWorld.18055269](https://doi.org/10.5281/ScienceWorld.18055269)

પરિચય:

પશુપાલન આપણા દેશમાં કૃષિ સાથે સંકળાયેલો અગત્યનો વ્યવસાય છે. પશુપાલનમાં ગાય-ભેંસના વિચારનો સમય ખૂબ જ અગત્યનો ગણાય છે. દૂધ ઉત્પાદન, પ્રજનન તથા આરોગ્ય સંભાળ માટે ગાય-ભેંસ જેવા દૂધાળા પશુઓનું યોગ્ય સંચાલન આવશ્યક છે. તેમાં ખાસ કરીને “વિચાર સમય” એટલે કે ગર્ભ ધારણ કરવાથી લઈને વિચાર સુધીનો સમય એક અત્યંત સંવેદનશીલ અને જવાબદારીભર્યો તબક્કો છે. આ સમય દરમિયાન માતા પશુની આરોગ્યસંભાળ અને પોષણની સીધી અસર વાછરડાની તંદુરસ્તી તેમજ ભવિષ્યના દૂધ ઉત્પાદનમાં પડે છે.

ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન લેવામાં આવેલી કાળજી જેટલી જરૂરી છે, એટલી જ કાળજી વિચાર સમયે અને બાદમાં પણ જરૂરી છે. જો વિચાર સમયે યોગ્ય સંભાળ ન લેવાય તો પશુનું અને બચ્ચાનું જીવન જોખમાઈ શકે છે. દૂધ ઉત્પાદન, પુનઃપ્રજનન ક્ષમતા અને પશુના આરોગ્ય પર પણ નકારાત્મક અસર પડે છે. તેથી દરેક પશુપાલકે વિચાર અંગેની પૂરતી જાણકારી અને પ્રાથમિક સારવારની સમજ હોવી આવશ્યક છે.

ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન કાળજી :

સામાન્ય રીતે ગર્ભાવસ્થાનો સમયગાળો ગાયમાં ૨૭૮ થી ૨૮૫ દિવસ, બકરી અને ઘેટામાં ૧૪૫ થી ૧૫૦ દિવસ અને ભેંસમાં ૩૦૦ થી ૩૧૦ દિવસ હોય છે.

ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન ખાસ કરીને છેલ્લાં ૩ મહિનામાં ભૂણનું વજન ૬૦ – ૭૦% જેટલું વધે છે. તેથી મકાઈ, કઠોળ, સરસવખોળ (Concentrates) તથા પ્રોટીન પુરતા પ્રમાણમાં આપવા. ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન સંતુલિત આહાર આપવો જરૂરી છે. લીલો ચારો, સુકો ચારો, ખળ, દાળિયાં અને ખનિજ મિશ્રણ પૂરતું આપવું જોઈએ. કેલ્શિયમ, પોટેશિયમ, ફોસ્ફરસ, મેગ્નેશિયમ, કોપર, ઝીંક અને સેલેનિયમ એ જરૂરી મિનરલ્સ છે. ખાસ કરીને કેલ્શિયમ : ફોસ્ફરસ નો અનુપાત (૨:૧) જાળવવો હાડકાંની વૃદ્ધિ માટે જરૂરી છે. કોપર, ઝીંક, મેંગેનીઝ અને સેલેનિયમ એ પ્રજનન કાર્યક્ષમતા માટે જરૂરી મિનરલ્સ છે. વિટામિન A, D અને Eનો પૂરતો પુરવઠો રોગપ્રતિકારક શક્તિ માટે જરૂરી છે. ગર્ભના ૬ થી ૭ મહિને કૃમિનાશક દવા આપવી જોઈએ. બ્રુસેલોસીસ, આઇબીઆર, લેપ્ટોસ્પાયરોસીસ, ખરવા-મોંવાસા, ગળ-સુંઘો, કાળિયો તાવ, વગેરેથી બચાવવા માટે નિયમિત રસીકરણ તથા રોગનું પરીક્ષણ કરાવવું જોઈએ.

વિચાર પહેલાંની કાળજી :

ગર્ભાવસ્થાના છેલ્લાં ૨-૩ અઠવાડિયા પશુ માટે ખૂબ મહત્વના ગણાય છે. તે દરમિયાન પશુને સ્વચ્છ અને સૂકી જગ્યાએ રાખવું જોઈએ. ભીના કે ગંદા માહોલમાં ચેપ લાગવાની શક્યતા વધારે હોય છે. ગર્ભવતી પશુને સંતુલિત આહાર સાથે મિનરલ મિશ્રણ, કેલ્શિયમ અને વિટામિન પૂરતા પ્રમાણમાં આપવું. વિચાર પહેલાંના ૨-૩ દિવસ દાણ ઘટાડવું. કેલ્શિયમ વધુ ન આપવું જેથી દૂધ તાવ (Milk fever) ટાળવામાં આવે. વિચાર માટે ખાસ ખૂણો સ્વચ્છ પાણીથી ધોઈને સૂકો રાખવો. તાજા સુકાં ઘાસ કે પથારી પાથરવી. ભારે કામ, દોડધામ કે અતિશય હલનચલનથી બચાવવું. શાંતિપૂર્ણ અને અવાજરહિત વાતાવરણ રાખવું. વિચાર પહેલા ગર્ભદ્વાર આસપાસનો ભાગ સ્વચ્છ રાખવાથી ચેપ ટાળી શકાય છે. હળવો દૈનિક ચાલવાનો વ્યાયામ જરૂરી છે. સંપૂર્ણ હલન ચલન બંધ રાખવાથી મુશ્કેલ વિચાનનો (Dystocia) ખતરો વધે છે. વિચાન પહેલાં આશરે ૨ મહિનાનો દૂધ રોકવાનો સમય (Dry period) આપવો જરૂરી છે. આ સમય દરમિયાન ગર્ભાશયની પુનઃસ્થાપના સારી રીતે થાય છે અને દૂધ ગ્રંથીઓ નવા લેક્ટેશન માટે તૈયાર થાય છે.

પ્રસૂતિના લક્ષણો :

યોનિમાં (Vulva) સોજો અને લાલાશ થાય. પાછળના ભાગે સ્નાયુઓ ઢીલા પડે. થણમાં દૂધ ભરાય. યોનિમાંથી શ્લેષ્મા (mucus) નીકળવા લાગે. પશુ બેચેન થાય એન્ડ વારંવાર ઊઠવા – બેસવાનું કરે.

વિચાણ સમયે લેવાતી કાળજી:

વિચાણનો સમય પશુપાલક માટે અત્યંત સતર્ક રહેવાનો હોય છે. મોટાભાગે વિચાણ સ્વાભાવિક રીતે થઈ જાય છે. વિચાણ સમયે હાથ ધોઈને જ પશુને સ્પર્શવું. જરૂરી સાધનો (દોરી, ટુવાલ, ડિસઇનફેક્ટન્ટ) તૈયાર રાખવા. પશુ તણાવમાં ન આવે તેનું ખાસ ધ્યાન રાખવું. અવાજ, ભીડ કે હલચલથી દૂર રાખવું. સામાન્ય રીતે ગાય-ભેંસમાં વિચાણ ૨-૬ કલાકમાં પૂર્ણ થાય છે. આ દરમિયાન પશુ પર નજર રાખવી. સામાન્ય વિચાણમાં બિનજરૂરી હસ્તક્ષેપ કરવો નહીં. જો પ્રસવ લાંબો સમય ખેંચાય તો હાથ સારી રીતે સાબુથી ધોઈને જ મદદ કરવી. લ્યુબ્રિકેશનનો (તેલ, જેલ) ઉપયોગ કરવો. જો બચ્ચું બહાર આવવામાં અડચણ કરે, બચ્ચું ઉંધું હોય, બે બચ્ચાં એકસાથે આવે, કે બચ્ચું મોટું હોય તો તરત જ વેટરનરી ડોક્ટરને બોલાવવા. પોતે અતિશય ખેંચવું કે બળજબરી કરવી નહિ. વિલંબ થવાથી પશુ અને બચ્ચા બંનેને જીવ જોખમ થાય છે.

વિચાણ પછીની કાળજી:

બચ્ચાના જન્મ્યા પછી માતા અને બચ્ચા બંનેની કાળજી અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. બચ્ચાનું નાક અને મોંમાંથી ચીકણો પદાર્થ સાફ કરવો જેથી શ્વાસ સરળ બને. નાભિ દોરીને આયોડિન વડે ડૂબાડી જીવાણુ મુક્ત કરવી. બચ્ચાને ગરમ, સૂકા સ્થાને રાખવું. બચ્ચાને જન્મથી ૧ કલાકની અંદર પ્રથમ દૂધ પીવડાવવું. તે રોગપ્રતિકારક તત્વોથી સમૃદ્ધ હોય છે. માતાના ગુપ્તાંગની આસપાસ સ્વચ્છ પાણીથી ધોઈ લેવું. માતાને ગરમ પાણી કે મીઠું પાણી પીવડાવવું તેમજ પાચક અને દૂધ ઉત્પન્ન કરાવનાર આહાર આપવો. થાણનું દોહન કરી થોડું દૂધ કાઢવું જેથી દુઃખાવો ઘટે. ૨૪ કલાકની અંદર મેલી (Placenta) બહાર ન આવે તો ડોક્ટરનો સંપર્ક કરવો. સામાન્ય રીતે ૬-૮ કલાકમાં મેલી (પરપટ) પડે છે. ગર્ભાશયનો ચેપ (Metritis), દૂધ તાવ (Milk fever), જડવા જેવી બીમારીઓ પર નજર રાખવી.

વિચાણ સંબંધિત સમસ્યાઓ અને ઉપચાર :

સામાન્ય રીતે વિચાણ સંબંધિત સમસ્યાઓ મૃત બચ્ચું (Stillbirth), મોટા બચ્ચા, ખોટી સ્થિતિ, નબળું બચ્ચું (Weak calf) કે નબળી માતા હોય તેવા પશુમાં વધુ જોવા મળે છે. ઉપચાર માટે તાત્કાલિક પશુચિકિત્સકનો સંપર્ક કરવો. દૂધ તાવ (Milk Fever) વિચાણ પછી કેલ્શિયમની અછતથી થતી બીમારી છે. તેમાં પશુ ઊભું રહી શકતું નથી, નબળાઈ દેખાય છે. તેની સારવાર રૂપે કેલ્શિયમ આપવું જોઈએ. મેલી ના પાડવાના કારણે ગર્ભાશયમાં ચેપ થાય છે. તેના ઉપચાર માટે પશુચિકિત્સકનો સંપર્ક કરવો. વિલંબિત અથવા ખોટા હસ્તક્ષેપને કારણે બચ્ચાનું મૃત્યુ થઈ શકે છે. તેના માટે સમયસર સારવાર જરૂરી છે. ગર્ભાશય (Uterus) બહાર આવે તો પશુચિકિત્સકનો સંપર્ક

કરી સમસ્યા નિવારી શકે છે. ગર્ભાશયમાં સોજો જણાય તો પશુચિકિત્સક પાસે ગર્ભાશયમાં દવા નખાવવી. વિચાર સમયે અતિ ભીડ કે અવાજ ન હોવો જોઈએ. પશુને પૂરતો આરામ અને પાણી ઉપલબ્ધ હોવું જોઈએ. કોઈ જટિલતા (જેમ કે વિચાર લાંબો સમય ખેંચાવું, રક્તસ્રાવ, ગર્ભાશય બહાર આવવું) જણાય તો તરત જ વેટરનરી ડોક્ટરની સલાહ લેવી.

ઉપસંહાર / નિષ્કર્ષ :

પશુમાં વિચાર સમયની યોગ્ય કાળજી પશુપાલકના આર્થિક લાભ, વાછરડાના આરોગ્ય અને આગામી દૂધ ઉત્પાદન માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. આ દરમિયાન યોગ્ય પોષણ, આરોગ્ય સંભાળ, સ્વચ્છતા, સમયસર દવા-ઉપચાર તથા વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ અપનાવીને પશુપાલક વધુ સ્વસ્થ વાછરડાં, સારી દૂધ ઉત્પાદન ક્ષમતા અને લાંબા ગાળાના આર્થિક લાભ મેળવી શકે છે.

